

УДК 340.12

Спеціальність: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія
політичних і правових учень

НОРМАТИВНІСТЬ ДОГМИ ПРАВА **NORMATIVITY OF DOGMA OF LAW**

Сидоренко Олена Михайлівна

к. ю. н., доцент кафедри кримінально-правових дисциплін

ВСП «Миколаївський інститут права

НУ «Одеська юридична академія»

Ключовими характеристиками догми права, що зумовлюють її стабільність та стійкість є нормативність, а гнучкість і плинність – ситуативність та релятивність. Традиційно догма права розглядається виключно в контексті нормативності. У статті сформована та обґрунтована теза, що нормативність є однією із ключових характеристик догми права.

Ключові слова: догма права, норма права, правова реальність, нормативність, правотворчість, позитивне право, джерела права, санкціонування норм.

Ключевыми характеристиками догмы права, которые обуславливают ее стабильность и устойчивость является нормативность, а гибкость и текучесть – ситуативность и релятивность. Традиционно догма права рассматривается исключительно в контексте нормативности. В статье сформирована и обоснована точка зрения, что нормативность является одной из ключевых характеристик догмы права.

Ключевые слова: Догма права, норма права, правовая реальность, нормативность, правотворчество, позитивное право, источники права, санкционирование норм права.

Normativity, situative and relativity are the key descriptions of dogma of law, that flexibility and fluidity predetermine its stability. Traditionally a dogma of law is examined exceptionally in the context of normativity. In the article formed and the grounded thesis, that normativity is one of key descriptions of dogma of law.

Key words: dogma of law, rule of law, legal reality, normativity, lawmaking (legislative), positive law, source of law, confirmation of rule of law.

Актуалізація догми права в правовій реальності вимагає аналізу тих її ключових характеристик, що зумовлюють її стабільність та стійкість, з одного боку, та гнучкість і плинність – з іншого.

Необхідність дослідження догми права виявляється у всій системі юриспруденції, у тому числі в філософії права та загальнотеоретичній юриспруденції. При цьому відчувається потреба у створенні системи категорій і понять, які слугували б методологічною основою при дослідженні питань догми права.

Дана проблема частково знайшла своє відображення у працях С. С. Алексєєва, Ж.-Л. Бержеля, Д. Д. Грімма, В. В. Дудченко, С. О. Муромцева, Ю. М. Оборотова, М. М. Коркунова, А. Ф. Крижановського, В. С. Нерсисянца, Й. О. Покровського, Р. А. Ромашова, О. Е. Лейста, Р. О. Халфіна та інших відомих дореволюційних та вітчизняних правознавців.

Незважаючи на те, що проблематика догми права є, без перебільшення, фундаментальною як для теорії юриспруденції, так і для юридичної практики, на пострадянському просторі практично відсутні її спеціальні дослідження, що, безумовно, іще раз підкреслює необхідність переосмислення догматичної проблематики.

Метою даної статті є виявлення ключових характеристик догми права, зокрема її нормативності.

Догма права традиційно сприймається як така цілісність, що є нормативною за своєю сутністю. Щодо визначення нормативності права в сучасних умовах, то слід досліджувати всі вироблені світовою наукою

надбання, а не обмежуватися доробками лише нормативістів (указаний підхід дослідження має бути синтетичним).

Тому наше завдання полягає у тому, щоб дослідити не тільки зміст, форму та ієрархію норм права, а й те, як кожна із сторін конфлікту сприймає і тлумачить їх у процесі конфлікту, а також після винесення рішення щодо його вирішення. Також необхідно дослідити причини, відповідно до яких застосовуються, ігноруються або порушуються ті чи інші норми.

Досліджуючи питання нормативності у праві, вважаємо, що слід розглянути способи її формування. На наш погляд, право існує на двох рівнях. Перший рівень, який становить основу права, складають правовідносини і норми, що виникають безпосередньо на базі фактичних відносин, які склались у суспільстві. Як юридичний вираз цих відносин і завдяки своїй повторюваності вони набувають ознак нормативності. На другому рівні держава сама формулює правові норми, на базі яких виникають правові відносини, що реалізують їх.

Стосовно другого рівня можемо зазначити, що це питання достатньо розглядається у науковій літературі. Майже у всіх підручниках з теорії держави і права [наприклад, 1 с. 293-294; с. 161] питання щодо формування права розглядається у сенсі правотворчості (тобто правової форми діяльності держави за участю громадянського суспільства), результатом якої є нормативно-правові акти. Але, на наш погляд, такий підхід не відповідає сьогоденню. У зв'язку з цим справедливо зазначає А. В. Поляков, що існує можливість існування права як у державі, так і безпосередньо у суспільстві [2, с. 358]. «Право зароджується в рамках громадянського суспільства. Воно визначально формується природно, історично незалежно від діяльності законодавця. Завдання держави – визнати реально існуючі значущі суспільні відносини та закріпити їх у правових нормах. Складна структура соціального життя об'єктивно зумовлює необхідність юридичного регулювання суспільних відносин». У праці «Роль компаративістики в уніфікації права» відомий правознавець В. В. Дудченко стверджує, що «норми існують у

народній свідомості як факт. Законодавству приписується лише субсидіарне, допоміжне значення у розвитку права. Воно мусить бути «знайдене» і узгоджене з уже існуючим живим народним правом. Законодавець є не більш як виразник народного духу...» [3, с. 76-77]. Тому необхідно виходити з того, що право твориться не державою, а існує і розвивається з розвитком суспільних відносин. Будь-які, навіть термінологічні, посилення на правотворчість створюють враження про суб'єктивну природу процесу формування права, тобто маскують його об'єктивний характер.

На відміну від форм свого існування право як система правових відносин і норм є «означеною твердою реальністю, об'єктивною даністю» [4, с. 117], що виникла на основі багаторазового повторення суспільних відносин. Отже, право «знаходиться не в законі... а в соціумі». Право розвивається разом із суспільством і є феноменом культури, воно відображає культурно-етнічні особливості правового життя суспільства. Оскільки право формує не держава, а суспільство, етнічні особливості народу відображаються в праві. Тому провідна роль у формуванні права належить не правовстановленню, а правозакріпленню, яке здійснюється шляхом санкціонування певних норм і відносин, що склалися у суспільстві.

О. Ф. Скакун вважає, що кожна правова система базується на своєму праві, самобутньо сформованому, і функціонує завдяки збереженню етнічної правової культури. Кожен народ має: 1) свою історію зародження, походження, взаємодії; 2) свою історію виникнення та розвитку мови, традицій; 3) свою психологію тощо. Все це слугує вихідними підвалинами загальної культури етносу, трансформованими в праві через правове почуття [5, с. 17, 19]. Базуючись на комунікативних здібностях людини як виразника культури етносу, правове почуття створює умови для узагальнення конкретних випадків, підведення їх під загальне правило, тобто сприяє формуванню права, закладаючи в нього етнокультурний зміст. За допомогою правового інтелекту відбувається усвідомлене оформлення й систематизація правових норм, які адекватно відображають рівень правової культури й

правосвідомості етносу, оскільки правові норми, що не відповідають йому, можуть залишитися не реалізованими. У змісті правових норм можуть відбиватися уявлення про соціальну справедливість, бажання діяти згідно з релігійними, моральними, ідеологічними й іншими цінностями, ідеалами, переконаннями, ідеями тієї чи іншої наукової теорії, вчення. Щоб бути затребуваним, право має втілювати правовий менталітет етнокультурної спільноти. Отже, правовий менталітет породжує самобутнє право, праворозуміння, етнокультурний зміст права.

Основоположною для процесу формування права є оцінка суспільної практики. Вона (суспільна практика) складається як при формуванні правових норм і правовідносин, так і при правореалізації, що, в свою чергу, стає основою подальшого правового розвитку. Після завершення процесу формування права виникає практика його реалізації, на основі якої здійснюється подальший правовий розвиток. Отже, теперішнє право формувалось на підставі минулого права, а майбутнє право буде формуватися на базі сучасного, звісно, із врахуванням особливостей майбутнього суспільного розвитку. Як зазначає Ж.-Л. Бержель, «право рівною мірою прагне пристосуватися до часу чи, принаймні, втілити його фундаментальні параметри: минуле, сучасне та майбутнє» [6, с. 196].

Санкціонування є основним засобом не тільки виникнення, а й подальшого розвитку права. Воно здійснюється різними шляхами, в різних формах і щодо різноманітних об'єктів. Санкціонуванню, тобто перенесенню в чинне право, підлягають усі види соціальних норм, у тому числі норми природного права, повторювальні суспільні відносини, державно-правова виконавча і правозастосовна практика, зарубіжні правові норми та інститути, правова доктрина, міжнародні договори та конвенції тощо. В усіх випадках йдеться про санкціонування суспільної практики, яка накопичується в сфері як формування права, так і правореалізації. На основі санкціонування відносин, які сприяють суспільному розвитку, законодавець формулює державні веління, дозволи, стимули. Такі відносини стають основою

виникнення регулятивних інститутів і норм права. В порядку попереднього санкціонування законодавець може надавати захист тим позитивним відносинам, які ще не виникли.

Поняття «санкціонування» досить активно використовується у законодавстві. Законодавець також використовує синоніми «дозвіл», «згода».

Таким чином, термін «санкціонування» застосовується для характеристики різних дій у зв'язку з формами права або правозастосовною діяльністю. Єднальним началом цього терміна є вираження ставлення до явищ, що виникли без участі цієї оцінювальної структури, з метою визначити напрямки і порядок взаємодії з іншими елементами системи. З одного боку, санкціонування може розумітися як дозвіл, а з іншого – як взяття під свій захист, включення в загальну ієрархічну систему. На підставі такого розуміння санкціонування означає вираження відношення державних органів щодо звичаєвого права, в результаті якого воно отримує захист з боку держави.

Санкціонування є характерним для всіх правових систем. Поряд із правозакріпленням самих суспільних відносин санкціонуються і норми, що склалися поза чинним правом. Так:

- санкціонування звичаїв і створення звичаєвого права у більших або менших масштабах застосовується в практиці нашої держави на всіх етапах її історичного розвитку, а також у міжнародному праві;

- санкціонуються норми природного права. Звісно, воно є діючим без урахування того, чи закріплені його положення в законодавстві. Але саме санкціонування норм природного права державою обумовлює їх найбільш ефективну реалізацію;

- більшість правових норм фактично є санкціонованою державою мораллю, будується відповідно до неї. У цьому сенсі право за своїм змістом є моральною категорією, що забезпечує впровадження в дійсність певного мінімального добра. Збільшення загальнолюдських моральних вимог до

учасників суспільних відносин час від часу потребує додаткового санкціонування державою вимог моралі;

- санкціонуються також релігійні норми. Вони досить часто визначають сторони суспільного буття, які потім набувають правового змісту (так, наприклад, заповіді, які містяться у Біблії, санкціоновані в законодавстві України);

- в основі усіх санкціонованих у праві норм лежить закріплення певних суспільних відносин. Поряд з цим об'єктом санкціонування виступають і самі нові суспільні відносини, повторення яких потребує правового закріплення. Цей процес є безперервним;

- на формування сучасних правових систем впливає обмін досвідом із зарубіжними країнами. На базі прискорення процесів глобалізації, взаємозв'язків між окремими країнами і посилення темпів розвитку порівняльного правознавства відбувається санкціонування (акультурація) зарубіжного досвіду [7, с. 69]. Для такого санкціонування характерним є відтворення змісту запозичених норм, а не механічне перенесення їх тексту з однієї системи в іншу;

- наступність як вид санкціонування полягає в тому, що воно здійснюється в межах національної правової системи;

- санкціонування може відбуватися шляхом рецепції, тобто закріплення норм правових систем минулого (зокрема, рецепція римського права);

- поширення є санкціонування у вигляді запозичення з міжнародних документів, які імплементуються у національне законодавство. Зокрема, у ст. 9 Конституції України зазначено, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства.

Особливе значення при розгляді форм і напрямків санкціонування в праві має вплив правової доктрини. Вона є інтегруючим чинником, який діє при застосуванні всіх перелічених засобів санкціонуючої діяльності. Запорукою забезпечення належної якості законів, інших правових актів та

ефективності їх дії є науковий підхід до їх формування і, зокрема, вибір пріоритетних форм санкціонування суспільних відносин і окремих різновидів нормативних матеріалів. Ступінь санкціонування державною владою положень правової доктрини залежить від того, наскільки ці положення використовуються і покладаються в основу правових актів.

Істотною проблемою санкціонованого формування формально-юридичних джерел права є технологія або способи санкціонування. Таким чином, можемо вказати на наступні способи санкціонування: – правотворчий (в тому числі законодавчий); – правотворче або правозастосовне посилення до соціальної норми, яка склалася об'єктивно або напрацьована практикою; – конституційне закріплення юридичної значущості та пріоритету суспільних основних принципів і норм міжнародного права; – договірне визнання; – доктринальне обґрунтування авторитетності та практичної значущості того чи іншого правила.

Таким чином, якщо описати сутність права через його дві сторони – регулятивно-компромісну, яка забезпечує порядок, соціальне примирення, соціальну стабільність, і ціннісно-нормативну, яка забезпечує свободу, справедливість та рівність, то передусім саме через останню втілюються особливості суспільства. Еталоном оціночного мислення є міра свободи, рівності, справедливості. Будь-яка правова норма стає оцінкою типової повторюваної ситуації, зумовленої свідомою й вольовою поведінкою людей: чи відповідає ця ситуація свободі, справедливості, рівності, що утвердилися в правовій культурі етнічної спільноти. Оцінка допускає вибір: якщо відповідає – дістає підтримку й визнання, оскільки сприяє встановленню правопорядку, через який забезпечуються право і свобода.

Отже, право є породженням не держави, а суспільства. Процес його формування характеризується низкою принципів і ознак. Головними з них є тривалість цього процесу, його безперервність, поступовість, повторюваність, вирішальна роль суспільної практики, перевага правозакріплення (санкціонування) перед правовстановленням.

Цей процес, як відзначає І. О. Ільїн, складає те, що «застарілі» норми відміняються, а на їхнє місце встановлюються нові. Історія свідчить про те, що розвиток і вдосконалення права здійснюються повільно, але невпинно. І. О. Ільїн вказує і на причини, під впливом яких формується і зростає право, – це господарські і культурні інтереси людей (тобто цілих суспільних груп), потреби у мирі та моральне почуття [8, с. 101-102], а також потреби порядку.

Право має нормативний характер. Права, якими наділена кожна людина чи юридична особа, не довільні, вони чітко визначені у відповідних чинних нормах. Цінність цієї властивості полягає у тому, що в суспільне життя вносяться суттєві елементи єдності, рівності, принципової однаковості. Тому норма виступає основоположним елементом змісту права, а нормативність, як впливає з його поняття, є однією з основних властивостей права, оскільки воно складається з норм-правил поведінки загального характеру, які регулюють суспільні відносини. «Норма» в перекладі з латинської означає «зразок», а нормативне регулювання суспільних відносин являє собою установку загальних правил для визначення групи конкретних випадків. Норму права необхідно розцінювати як «робочий інструмент», за допомогою якого забезпечується свобода людини і долається соціальний антипод права – свавілля і беззаконність.

«Норма», вбираючи первинні елементи та заповнюючи собою зміст права, вводить у життя людей систему типових рішень, моделей, зразків. Тому виникає можливість для усіх суб'єктів та на невизначений час вперед визначити єдиний порядок у суспільному житті.

Думається, що без формалізації право не може досягнути того рівня об'єктивізації, коли повною мірою розкриваються та реалізуються його достоїнства ефективного інституціонального утворення. У цьому сенсі справедливе зауваження П. Рабіновича, що «...формальна визначеність становить значну цінність саме для людини, оскільки забезпечує так потрібну їй нині чіткість, зрозумілість, організованість, передбачуваність правових відносин. І на сьогодні не втрачає актуальності відоме обґрунтування того,

що формальна визначеність юридичних інструментів – це неабияке особистісне й соціальне благо...» [9, с. 25].

Норми права містять певні абстрактні формули, як правило, соціально вивірені стандарти поведінки в типових правових ситуаціях суспільних відносин. І. О. Ільїн визначає норму права як міркування, яке встановлює певний порядок як належний [10, с. 16]. Норма права – це первинна «клітинка» права, а також – передумова первинних елементів правопорядку – правовідносин [11, с. 44]. Нормативність, яка закладена у правову норму, спрацьовує як типовий алгоритм поведінки суб'єктів у відповідних життєвих ситуаціях. Саме правові норми утворюють несучий каркас принципів правового порядку, а також первинних його складових – правових відносин, наповнюють їх певним юридичним змістом – правами й обов'язками учасників.

Нормативний характер права дає можливість виразити типові для даного суспільства протиріччя і способи вирішення можливих спорів і конфліктів [12, с. 51]. Н. Рулан зазначає, що «...соціальне життя керується правилами, нормальна поведінка полягає у слідуванні цим правилам, а конфлікт виглядає як патологічна поведінка. ...Суспільству необхідні централізовані інститути, що видають ці правила, і судовий апарат, що карає за їх порушення» [13, с. 44]. Як правило, звернене в майбутнє, право адресоване волі учасників суспільних відносин і має зміст лише там, де в адресата норми існує вибір варіантів поведінки. Правові приписи адресовані не тільки інтелекту, а саме волі, оскільки для реалізації права недостатньо знати, як треба вчинити в тій чи іншій юридичній ситуації. Право є не тільки засобом інформації, а й способом регулювання поведінки; в якості виразу належного воно покликане за своєю природою впливати на вольову поведінку учасників суспільних відносин за допомогою відповідних стимулів. Саме тому право має бути виражене не як опис сьогодення, а як припис, звернений в майбутнє, оскільки правова норма розрахована не на даний конкретний випадок (відношення), а на вид, невизначену кількість випадків і відносин та реалізується кожен раз,

коли виникають передбачені нормою обставини і ситуації. Тобто норма розрахована на регулювання не окремого відношення, а виду суспільних відносин; вона продовжує діяти після реалізації в індивідуальних відношеннях та в поведінці конкретних суб'єктів. Слід додати, що нормативний характер права відображає об'єктивну потребу охопити загальним правилом повторювані кожного дня виробничі дії, дії по розподілу й обміну продуктів, у сфері надання послуг тощо, та намагання зробити так, щоб окрема людина підкорялася цим загальним законам. Нормативність – універсальна і глибинна якість права.

С. С. Алексєєв вважає, що право можна охарактеризувати як «систему норм», тобто загальних правил, зразків, моделей поведінки, які поширюються на всі випадки даного виду і у відповідності з якими має будуватися поведінка всіх осіб, які потрапили в нормативно регламентовану ситуацію [14, с. 86]. Але передусім притаманна праву всезагальна (в рамках країни) загальнообов'язкова нормативність володіє значним регулятивним і демократичним потенціалом. Феномен норми, характерної для права, в тому і полягає, що за її допомогою в суспільне життя вносяться суттєві елементи єдності, рівності, принципової однаковості: втілений і підтриманий юридичними нормами порядок поширюється на всіх учасників суспільних відносин. Звідси і впливає значний, і не тільки регулятивний, а й демократичний, потенціал законності; реальне, на практиці, втілення чинних юридичних норм відповідно до вимог рівності всіх перед законом уже є затвердженням демократичних принципів у суспільному житті.

Таке бачення права необхідне саме сьогодні. Вимоги кардинального демократичного перетворення, переходу суспільства в новий якісний стан передбачають таке перетворення суспільних відносин, при якому повною мірою відкрився б простір для активності, творчої ініціативи людей, їх колективів, були б приведені в дію механізми самоуправління.

Однак значення нормативності, характерної для права, не вичерпується закладеним у ній регулятивним і демократичним потенціалом. Зрозуміле

само собою положення про те, що право є система норм, ще не розкриває всього того глибокого соціального і юридичного, що властиве нормативності права [15, с. 46-47]. Під нормативністю, яка властива праву, в цілому слід розуміти саме дещо глибинне юридично і більш значиме соціально, безпосередньо пов'язане з власною цінністю права. Нормативність за вказаним змістом означає, що право за допомогою загальних правил реалізує потребу суспільства в утвердженні нормативних начал і тому охоплює всі сфери соціального життя, які потребують юридичного регулювання.

У зв'язку з необхідністю забезпечення нормативних начал суспільство і саме право являють собою цілісну нормативно регулюючу систему, яка має глибокий правовий зміст і побудована на єдиних правових принципах і загальних положеннях. Саме нормативність, що розглядається в такому глибокому розумінні, являє собою одну з головних «внутрішніх пружин», є одним із «стрижнів» правового регулювання в суспільстві і тому має значення закономірності, яка виражається у визначеній властивості, і неврахування, тим більше ігнорування якої призводить до більш ґрунтовних наслідків та втрат. Право, з цієї точки зору, являє собою найбільш адекватну вимогу суспільства, вираження і втілення нормативних начал в його житті, покликаних забезпечувати належний рівень організованості і впорядкованості суспільних відносин.

Саму нормативність не слід розуміти спрощено, тобто не тільки в тому розумінні, що ті чи інші акти мають нормативний характер, а більш глибоко, тобто основним чином в тому розумінні, що за допомогою норм, нормативних начал досягається загальна впорядкованість цієї групи суспільних відносин. Тому кожний нормативно-правовий акт важливий не тільки сам по собі, а й, у першу чергу, в тій мірі, в якій він сприяє загальній впорядкованості, розміщується у всій системі актів, насамперед кодифікованих, які і забезпечують цю загальну впорядкованість. Тому для права характерна не просто нормативність, а нормативність особливої якості, яка не відокремлюється від специфічного правового змісту. Така

нормативність виражається в цілісній регулюючій нормативній системі, що пронизана єдиним духом – принципами, загальними положеннями та регулятивними началами, єдиним юридичним порядком, як правило, особливим юридичним режимом. Все це будується так, що регулювання в кінцевому результаті «виходить» на суб'єктивні права, якими наділяються суб'єкти. Як свідчить практика правотворчої діяльності на всіх її рівнях, значна частина підготовчих з кожного акта робіт поєднана з тим, щоб проект «вписався» в нормативну систему, був би за всіма пунктами погоджений з нею ззовні, а в основному за змістом – фактичним та правовим.

Нормативність права – найважливіша ознака, що дозволяє відрізнити право від правосвідомості, суб'єктивного права і правовідносин. Необхідно констатувати, що припинення реального значення нормативності права об'єктивно заважає зміцненню законності. До того ж норма права – загальне правило поведінки, що поширюється на необмежену кількість осіб і розраховане на багаторазове застосування. Найважливіша якість правових норм полягає у тому, що кожна з них є встановленим чи санкціонованим державою загальнообов'язковим правилом поведінки. Правові норми передбачають ту поведінку, котру вимагає держава і якій вона гарантує необхідний захист і підтримку. Ці загальні правила поведінки розраховані не на разові, індивідуальні обставини, а на систему, на ряд обставин, що повторюються.

Значення нормативності в правовій сфері проявляється шляхом формування типового правила, а також у тому, що є гарантією здійснення суб'єктивного права. Тому, володіючи суб'єктивним правом, суб'єкти держави не просто вільні у своїх діях, а їх свобода забезпечена, захищена загальнообов'язковою нормою, за якою стоїть могутність держави.

Отже, нормативність права: – є однією з його визначальних ознак, властивостей; – носить загальний характер, тобто загальні правила звернені до населення всієї держави, всього суспільства; – має загальнообов'язковий характер, що також відрізняє право від інших норм соціальної поведінки; –

це рівний масштаб, який застосовується правом до різноманітних суб'єктів; – найбільшою мірою виражає його функціональне призначення бути регулятором поведінки людей, суспільних відносин; – дає можливість виразити типові для конкретного суспільства протиріччя і способи вирішення можливих спорів і конфліктів.

Таким чином, нормативність права – це найбільш важлива ознака права, що характеризується загальнообов'язковістю і найбільшою мірою виражає функціональне призначення права бути регулятором поведінки людей (суспільних відносин) як рівний масштаб, що застосовується до нерівних людей і дає можливість виразити типові для конкретного суспільства протиріччя і способи вирішення можливих спорів і конфліктів. Право, завдяки юридичним нормам, несе кожному громадянину, організації інформацію про те, які дії можливі, які заборонені, а які необхідні. Якщо людина діє в межах права, то вона відчуває себе впевнено і вільно, знаходиться під захистом суспільства і держави. Право, таким чином, визначає сферу свободи людини і цим самим регулює її поведінку.

Отже, сутність та специфіка догми права виражається у тому, що вона є нормативною, тобто втілена у системі позитивного права через процеси нормотворчості та санкціонування суспільних установок.

Подальші наукові пошуки: 1) з'ясувати місце догми права у правовому житті; 2) дослідити ситуативність та релятивність як ключові характеристики догми права, що зумовлюють її гнучкість і плинність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : учеб. / О. Ф. Скакун. – Х. : Эспада, 2007. – 840 с.; Загальна теорія держави і права / за ред. академіка АпрН України, доктора юридичних наук, професора В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком, 1997. – 320 с.
2. Поляков А. В. Общая теория права : курс лекций / А. В. Поляков. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 642 с.

3. Дудченко В.В. Роль компартивістики в уніфікації права / В. В. Дудченко // Митна справа. – 2005. – № 6. – С. 76-79.
4. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С. С. Алексеев. – М.: НОРМА, 2001. – 748 с.
5. Скакун О.Ф. Етнокультурний зміст права / О. Ф. Скакун // Часопис Київського університету права. – 2004. – № 4. – С. 17-23.
6. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Жан-Луи Бержель ; под общ. ред. В. И. Даниленко ; пер. с фр. – М. : NOTABENE, 2000. – 576 с.
7. Оборотов Ю. Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права) : монография / Ю. Н. Оборотов. – О. : Юрид. лит-ра, 2002. – 280 с.
8. Ильин И. А. Общее учение о праве и государстве / Ильин И. А. Собр. соч. в 10 т. – Т. 4. / Сост. и коммент. Ю.Т. Лисицы. – М. : Русская книга, 1994. – С. 23-340.
9. Рабінович П. Трансформація методології вітчизняного праводержавознавства: досягнення і проблеми / П. Рабінович // Юридична Україна. – 2003. – № 1. – С. 20-25.
10. Ильин И. А. Понятие права и силы (Опыт методологического анализа) / Ильин И. А. Собр. соч. в 10 т. – Т. 4. / Сост. и коммент. Ю. Т. Лисицы. – М.: Русская книга, 1994. – С. 341-520.
11. Крижанівський А.Ф. Феноменологія правопорядку: поняття, виміри, типологія / А. Ф. Крижанівський. – О. : Фенікс, 2006. – 196 с.
12. Лейст О. Э. Сущность права: Проблемы теории и философии права / О. Э. Лейст ; Под ред. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало-М, 2008. – 340 с.
13. Рулан Н. Юридическая антропология : учеб. для вузов / Норбер Рулан ; пер. с франц. ; отв. ред. – академик РАН, доктор юридических наук, профессор В.С. Нерсисянц. – М. : Издательство НОРМА, 2000. – 310 с.
14. Алексеев С. С. Общая теория права : курс в 2-х томах. / С. С. Алексеев. – Т. 1. – М. : Юрид. лит., 1981. – 360 с.

15. Халфина Р. О. Право как средство социального управления / Р.О. Халфина ; отв. ред. : Пискотин М. И. – М. : Наука, 1988. – 256 с.